

TÁRSADALMI VÁLSÁG ÉS REFORM-ALTERNATÍVÁK

Az alábbi írásban három kérdéskörrel szeretnék foglalkozni:

a) Sokakkal egyetértésben, érvelni igyekszem amellett, hogy a jelenlegi válság nem egyszerűen „gazdasági nehézségeink” miatt állt elő, hanem maguk a gazdasági válságjelenségek egy hosszabb ideje tartó, mára mindinkább körvonalazódó általános társadalmi, politikai, ideológiai, legitimációs válság megnyilvánulási formái. Más szavakkal: abból indulok ki, hogy a gazdasági konszolidáció *önmagában* nem oldhatja fel és meg a válságot. Ugyanakkor megkísérlem bemutatni azokat a folyamatokat és jelenségeket, a mindennapi életben jelenvaló magatartásokat és értékeket, kirajzolódó társadalmi formákat és csoportokat, amelyek – érvényre jutásuk szabadabbá válásával – egy pozitív kibontakozás kiindulópontjai és csirái lehetnek.

b) Miután a válság megoldásának *alapkérdése* a távlatokat veszített társadalom perspektíva-nyerése, ráadásul a perspektívának tartósnak és gazdaságilag is gyümölcsözőnek kell lennie, írásom feladatának tekintem, hogy bemutassa: ennek egyedüli alternatívája ma a társadalmi önszerveződés alapjain lehetséges. Érvelni igyekszem az egyéni és közösségi autonómia és a piac szükségszerű összefüggése mellett. Ebben az értelemben írásom középpontjában az a gondolat áll, hogy kibontakozás csak a *munkavégzés értelmének* széles társadalmi rétegek számára szavatolandó értéke mellett lehetséges. Ennek az értéknek – az autonómiát tiszteletben tartó és kezelni tudó hatalommegosztás feltételei közepette – ma valóban széles bázisa volna, s ezen az alapon ténylegesen *átfogó* és *átható* társadalmi integratív erőt jelenthet.

Ugyanakkor világos, hogy az értelmes munkavégzés integratív ereje nem „össztársadalmi”: mind élethelyzetüknél, mint (és) szociális helyzetüknél fogva népesek (sőt, egyre népesebbek) azok a társadalmi csoportok, amelyeknek jelenlegi perspektívája a *leszakadás*. E csoportok társadalmi integrálódásának alapja nem lehet a piaci önszerveződésen nyugvó munkavégzés, hiszen éppen ezért szakadnak le, mert demográfiai vagy társadalmi okokból képtelenek a munkavégzésre. Ezért az önszerveződés második, integratív erejű elvének *szociális* alapúnak kell lennie. (A két alapelv megkülönböztetése analitikus, és nem praktikus értelmű. A valóságban nem zárják ki egymást, sőt, tényleges működésük minél változatosabb összekapcsolódásuk nélkül valójában el sem képzelhető.) Más szavakkal: érvelni igyekszem a piaci alapú és a szociális alapú önszerveződés egyenrangúan fontos és összeegyeztethető megoldásai mellett, s azt is megpróbálom majd igazolni, hogy ezeknek megvannak a maguk társadalmi csirái. E két fajta önszerveződés csak *együttesen* képes a társadalmat újra (inkább: végre) integrálni, csak együttesen kínálhatnak kiutat a válságból.

c) Végül írásom kísérletet tesz azoknak a szociálpolitikai intézményeknek a konkrét felvázolására, amelyek a munka-alapú és a szociális alapú önszerveződés együttes tiszteletben tartásán épülhetnek fel, s amelyek a társadalmi válság konszolidációjának a szociális feszültségeket hathatósan kezelő intézményesülési formái lehetnek. Minthogy a központi újraelosztás maradékelve helyett a kielégítésre váró társadalmi szükségleteket képviselő és azokhoz igazodó szociálpolitikai rendszer csak a társadalom önszerveződésén (e kon-

textusban helyesebb talán azt mondani: önvédelmén) épülhet fel, e vázlatához hozzátartozik az állam és a társadalom szétválasztására vonatkozó néhány politikai következmény rögzítése is.

Mielőtt mondanivalóm részletesebb kifejtésébe fognék, előljáróban néhány szót kell szólnom a tanulmányban használt válság-értelmezésről.

Egész gondolatmenetem kiindulópontja, hogy a társadalom válsága *egy korszak végét* jelenti. Azaz kimerültek azok a források és fejlődési lehetőségek, amelyek az elmúlt évtizedek társadalomfejlődésének dinamikáját adták. Ebben az értelmezésben a bekövetkezett gazdasági válság a társadalmi válságjelenségek szaporodásának *nem oka*, hanem maga is a válság *egyik* – bár talán legjobban látható és rövid távon is fájdalmasan érzékelhető – *megnyilvánulása*.

Az, hogy a jelenkori magyar társadalom válságba jutott, nem azonos azzal az állítással, hogy működése, továbbélése bármely rögzíthető pillanatban ellehetetlenülne, vagy, hogy a közeljövőben – kész, vége – felrobbanna. A válság az itt használt értelmezésben a társadalom ama *állapotát* jelenti, amelyben az alapvető struktúrák (alább részletesebben is kifejtett) változatlansága mellett a társadalom életének legkülönbözőbb szféráiban megszorodnak a diszfunkcionális működés jelei.

A válság egyik legfontosabb tünete, hogy a társadalom viszonyaiban a *megmerevedés* és a *perspektívaesztés* mindennapi tényei és jelenségei testközelien érzékelhetővé váltak.

A megmerevedés és a perspektívák – egyéni és társadalmi szinten is észlelt – beszűkülése, illetve megszűnté továbbí válságjelenségek sorát idézi elő a családi, a csoportközi, az intézményi és az igénybevevők közötti *érintkezési viszonyokban*, a társadalom erkölcsi és mentálhigiénés állapotában.

A válság tüneteként vehetjük számításba azt is, hogy az utóbbi években szaporodtak a *társadalmi dezintegrálódás* jelenségei: le- és kiszakadók markáns csoportjai jelentek meg, az egyes csoportokra jellemző véstes elszegényedési tendenciákkal. Ugyane jelenségekörbe tartozik a települési kasztok kialakulása, az életesélyek osztály-jellegű egyenlőtlenségeinek megállíthatatlan növekedése, a tömegesen észlelhető egzisztenciális bizonytalanság.

A válság-kép teljességéhez ugyanakkor hozzátartozik az is, hogy – éppen az elmúlt évtizedek fejleményei folytán – a mai magyar társadalomban jól körülírhatóan jelen vannak és egyre inkább kikristályosodnak olyan *új* értékek, az életberendezkedést vezérlő új magatartások, ambíciók, valamint az informális szerveződéseknek olyan új formái, amelyek a hagyományos keretek között csak fél-legálisan, a biztonság hiányával – létezhetnek, tudatos és önbizalomteli vállalásuk lehetetlen. Ugyanakkor a *polgárosulás* e csirái (merthogy azokról van szó) egy új társadalomszerveződés egészséges kiindulópontjai lehetnek, ha szabadabb mozgásteret kapnak, ha felszámolják kényszerek közé szorított, „földalatti” jellegüket. Egy olyan társadalomszerveződésé, amely újra perspektívát és biztonságot kínál, integratív erővel lép fel, megállítja és a felemelkedés felé mozdíthatja a társadalom le- és szétzúllásának folyamatait, amely az egyéneket normálisan szerveződő közösségeik hálójában védi, erősíti, érdekeiket és értékeiket katalizálja, a másokéhoz közelebbi és kapcsolja.

Ez a válság-értelmezés tehát összefoglalható abban, hogy a társadalom mai életében egyszerre vannak jelen egy önmagát túlélt működésmód romboló, lefelé vivő tendenciái, és az időközben – az alábbiakban részletesebben kifejtendő módon – kitermelődött új csoportok, élet- és magatartásformák. Utóbbiak egyúttal a válság meg- és feloldásának társadalmi alapjait jelenthetik. Mindezekért tehát: a válság – *állapot*, amelyet a magyar társadalom túrhet és végigélhet rövidebb ideig, de akár cipelhet is magával évtizedeken át. Prognosztizálhatatlan, hogy mindez elvezet-e, és, ha igen, mikor vezet el robbanáshoz. Az viszont feltétlenül és jól prognosztizálható, hogy a válság tartós elhúzódása szétzúllást,

a kasztosodási tendenciák erősödését eredményezi, hogy nyomában rossz közállapotok és általánosan rossz közérzet jár, hogy általa a helyzetbizonytalanság, a lassú lecsúszás, a társadalom perspektíva-vesztésének megannyi jelensége áll elő és termelődik újjá, s mindez egyre nehezebbé teszi meghaladását.

Az újabbkori „zsákutcás magyar történelem”

Fentebb azzal kezdtem, hogy a jelenlegi társadalmi válság egy korszak vége; mégpedig azért, mert az adott berendezkedés már nem képes dinamikát adni a továbbfejlődésnek. A korszak, amely véget ért, négy évtizeden át tartott. Az elmúlt negyven év – a társadalmi viszonyok, az életszínvonal, a politikai atmoszféra, az államhatalom és az állampolgárok szorításokra és hallgatólagos megengedésekre épülő viszonyai lényegesen és többszöri változásai ellenére – *egységes* történelmi periódusnak tekinthető. Mindezenközben ugyanis nem változtak az alapberendezkedés meghatározó hatalmi viszonyai, a társadalom és a gazdaság szabályozásának és működésének alapvonalai, a mindennapi életfeltételek felülről irányítottsága, a hierarchikus szerveződési elvek, és a belőlük fakadó kiszolgáltatottságok. E berendezkedés válságát az idézte elő, hogy napjainkra társadalomtörténeti értelemben teljesítette küldetését.

Ahhoz, hogy ezt bizonyíthassam, fel kell tenni a kérdést, hogy mire szerveződött, és – megint csak társadalomtörténeti értelemben – mit oldott meg az elmúlt negyven év magyar történelme?

Nem elemzem itt, hogy az adott külpolitikai feltételek közepette, a '45 utáni alternatívák közül melyiknek mennyi esélye volt a realizálódásra, s hogy volt-e reális esély *másra*, mint ami megvalósult, de annyit megállapítanék, hogy e történelmi küldetését mára teljesített rendszer mindenképpen *modernizációs válasz* volt.¹ A megvalósult berendezkedés nem vezethető le egyszerűen a szovjet kényszerből. Miközben létrehozatalát s történelmileg hallatlanul gyors teljes kiépítését fáradtságos belharcok megvívása helyett a jaltai egyezmény keményen szavatolta, a magyar szocializmus egyúttal a két háború közötti társadalomfejlődés két alapkérdésére korlátozott érvényű, ám ezen belül sikeres választ adott.

A '45 utáni berendezkedés két – összefüggő – problémakör tagadását és végleges megoldásuk ígéretét hordozta. Az egyik a két háború közötti társadalom *részleges* (felemás) *integrációja* volt. A másik kardinális kérdés pedig: az előbbi problémához szorosan tapadó, nem-európai mértékű és kiterjedtségű tömeges abszolút szegénység (mindenekelőtt agrárszegénység) felszámolása.

A társadalom részleges integráltsága a háború előtti magyar társadalom Erdei által plasztikusan jellemzett *kettős szerkezetéből* fakad. Két, egymással szervesen közlekedő, ugyanakkor a maga alrendszerain belül többé-kevésbé integratívan működő világ koegzisztenciája volt ez: a világosan kirajzolódó életforma-csoportokkal, bizonyos tradíciókra épülő magatartásformákkal, belső rétegződéssel és pregnáns kultúrával, kialakult intézményrendszerrel leírható városi–ipari polgári társadalomé; illetve – tőle elszakítottan – a lakosság számában és gazdasági súlyában jelentős, rendies, mereven tagolt, feudálisztikus agrárvilágé. A két társadalom *közötti* integrációs erők gyengesége abban is megmutatkozott, hogy a városi–ipari világ még dinamikus korszakában sem volt képes erodálni a rendiesen merev agrártársadalmat: nem volt képes biztosítani sem kiszakadó tömegeinek, sem meggazdagodó rétegeinek a városi letformára alapozott tartós megélhetést, illetve a polgári megkapaszkodás és felemelkedés lehetőségét. Ezt tükrözi, hogy a két világban az élet berendezésének fő elveire és a társadalmi felemelkedésre vonatkozóan

markánsan különböző aspirációk éltek. A továbbiak szempontjából talán nem lényeg-
telen megjegyeznünk, hogy az agrártársadalom felemelkedési törekvései a gazdagparaszti
(de mindenképpen *paraszti*) létformára, az urbánus világ munkásrétegeié pedig dominán-
san a kisiparos–kiskereskedői, illetve tisztviselői létre alapozott *kispolgári* egzisztenciák
megteremtésére vonatkoztak. E társadalomfejlődés fontos sajátossága a két kultúra *el-
szakítotttsága*. Az tehát, hogy a kispolgári–polgári felemelkedés városi útját semmiképpen
sem lehetett a korszak egyeduralkodó húzóerőt képviselő, mintaadó életforma-választásá-
nak tekinteni. Valóban két szerkezet élt, s a két szerkezet közötti átjárásokat (pl. a fél-
agrár-fél-ipari proletariátus megélhetési kettősségét) inkább a kényszerek szülték, sem-
mint hogy azok a felemelkedés szerves útjaként kínálkoztak volna. A nemzet–társadalom
integráltságának törekény és részleges volta valójában a háború okozta megterhelésben
vált igazán szembeötlővé, és vezetett el a társadalom és a gazdaság, a politikai élet és a ki-
alakult társadalmi mozgásformák összeroppanásához és tökéletes széteséséhez.

A dezorganizációra adott válasz az új rendszer *radikális integrációs törekvése* volt,
mégpedig a társadalomnak a családi viszonyokig hatoló, azt teljesen felforgató *átszerve-
zése* révén. Ez az átszervezés úgy akarta integrálni a társadalmat, hogy intézményeit jól
irányítható, egy központi, feszes, militarisztikus hierarchiába kívánta rendezni. Noha ez
az integrációs törekvés a társadalom „felépítését” annak teljes átalakítása (azaz korábbi
szerveződéseinek szélsőséges tagadása) révén képzelte el és igyekezett megvalósítani, té-
mánk szempontjából az a lényeges, hogy a háborút követő 20–25 esztendőben, azaz a
rendszer extenzív kiépítésének időszakában *nem derült ki* az integráció kudarca: a rend-
szer nem érkezett el korlátaihoz, s ezért a jelentkező feszültségek még jóhiszeműen a be-
fejezetlenség számlájára íródhattak. A rendszer „siker-korszakához” mindenestre hozzá-
tartozott megkérdőjelezhetetlensége: legitim céltelevésnek tűnhetett a „felforgatás útján
való újraegyesítés”. (Félreértés ne essék: az, hogy ezt siker-korszaknak minősítem, nem
jelent mást, mint annyit, hogy kudarcának kiderüléséhez *idő* kellett, s meg kellett mutat-
koznia a működésképtelenségnek. Addig viszont – ha kényszerek útján is, de – *dinami-
zálta* a társadalmat, és akár a gazdasági növekedés, akár a széles tömegek számára kínált
megélhetési lehetőségek tekintetében felmutatott bizonyos eredményeket.)

A másik társadalomtörténeti probléma, amelyre az új berendezkedés „válaszolt”, a
tömeges abszolút szegénység és létbizonytalanság volt. Valójában ez adta az integrációs
célzatú át- és felforgatás töltetét is. A modernizációs program az ország ipari országgá vál-
toztatását a munkahelyek gyors szaporítására, ezzel egyúttal a „végtelen mennyiségű
munkaerő” foglalkoztatására, a teljes foglalkoztatással pedig a szegénységnek, a munka-
nélküliségnek és a létbizonytalanságnak egy *ipari tömegtársadalom* meghonosítása révén
való felszámolására építette. Ebben az értelemben a teljes foglalkoztatás nem „ideológiai
csmény”, hanem a választott modernizációs program *sine qua non*-ja. Éppígy: az exten-
zív iparosítás nem gazdasági program, hanem a tömeges agrárszegénység rövid időn belüli
radikális átforgatásának társadalompolitikai útja.

A gazdasági szabályozás terlebontásos módja, a politikai folyamatok, a munkaerő le-
értékelése és ugyanakkor a társadalmi tagságnak a munkavállaláshoz kötése révén ki-
kényszerített teljes foglalkoztatás, a „béren felüli juttatásként” definiált mennyiségi egész-
ségügyi ellátás vagy a „költségvetési” társadalombiztosítás meghonosított rendszere stb.
éppígy része e grandiózus modernizációs programnak, mint a társadalom kisebb és na-
gyobb egységei közötti korábbi szerves kapcsolatok szétzilálásával végbement tömeges át-
rétegződés (amit tömeges kényszere és mára nyilvánvalóvá vált súlyos ára miatt nem azo-
nosítható a társadalmi mobilitással - ez utóbbi a társadalmi átrétegződésnél lényegesen
szerényebb mértékű volt). S a lényeg az, hogy a kiépült berendezés elemei nem választha-
tóak el „helyes” ideológiai és „torzan megvalósult” gazdasági, társadalmi folyamatokra.

A program maga ideológiailag, gazdaságilag, politikailag és társadalmi következményeiben *koherens*. Érvénye pedig kettős indíttatásból eredt. Létrehozott tehát egy radikális, egy-
elvű integrációt (még ha szervesen is), és felszámolta a tömeges abszolút szegénységet. Érvényét az korlátozza, hogy a szervesen integráció, azaz a központi diktátumok „egységsít-
ő elve” az extenzív terjeszkedés forrásainak kimerülésével dezintegrálódóvá vált, a teljes
foglalkoztatás szintjének elérésével pedig az addigi relatív biztonság az újkori lét-
bizonytalanság forrásává. Azaz a rendszer végül is sem a társadalom integrálására, sem a
szegénység végleges felszámolására nem bizonyult képesnek. Ezért nevezhető újkori
zsákutcának.

A kép azonban töredékes, és a dinamikának a 70-es évek közepéig tartó folyamatai
megmagyarázatlanok maradnak, ha nem vesszük számításba azokat a változásokat, ame-
lyeknek az '56 utáni – valójában kb. '63-tól datálható – konszolidációval továbbrendít-
ő erejük volt, s amelyek révén a rendszer egyúttal végső korlátaihoz érkezett el, miközben
tápot adott azoknak az új formáknak a kialakulásához, amelyek napjainkban a bevezet-
őben említett polgári alapú önszerveződés csirái lehetnek.

A konszolidáció társadalomtörténeti értelemben a két háború közötti társadalom félig-
polgárosult potenciáljára, a *kispolgárosodási tendenciákra* épült. Korlátaiba ott ütközött,
hogy a kispolgárosodásnak csak az egyik fele, az önkizsákmányolásra épülő, *fogyasztási*
célzatú felhalmozás fért össze a megkérdőjelezetlenül hagyott hatalmi berendezkedéssel.
A válság szociológiai lényege éppen az, hogy e hatalmi berendezkedés a kispolgárosodás
másik felére, a *termelési* szerkezetet is érintő polgári felemelkedés perspektíváinak és kere-
teinek biztosítására már alkalmatlan. Ezért nevezem ezt a folyamatot *felemás kispolgáro-
sodásnak*, és érvelek amellett, hogy felemássága a hatalomelosztás befagyasztott rendje
mellett mára már nemcsak a továbblépést lehetetleníti, hanem saját eredményeinek fel-
éléséhez, a társadalmi integráció széteséséhez, újkori kettős szerkezetek megjelenésé-
hez és általános lecsúszáshoz vezet.

Világos ugyanis, hogy a konszolidációval a berendezkedés alapjellegzetességei mit sem
változtak. Hiszen a felülről lefelé szerveződés, a hatalom centralizálása, a társadalom éle-
tének és a gazdaságnak direkt irányítása, az a paramilitáris szellem, amely a fogantatás pil-
lanatától a halálig az emberek életének kereteit közvetlenül kijelölte, akkor sem tűnt el
a társadalom életéből, amikor a 60-as évek közepének liberalizálódásával negativisztikus
tartalma és közvetlen kényszerei enyhültek, az egyének gyarapodása, a privátszféra néme-
lyes rehabilitálódása révén sok pozitívummal elegetett. Nem változott ugyanis az extenzív
terjeszkedésre épülő iparpolitikában (lásd a vidéki ipartelepítés problematikáját), az isko-
láztatási lehetőségekben, a szakképzésben, a foglalkoztatásban, a népesedéspolitikában, az
egészségügyi ellátás szervezésében stb. Az új annyi lett, hogy a hallgatóságos üzenet ez:
az egyének – ha tudnak, ha bírnak – sikeresen *alkalmazkodhatnak* a felülről diktált fel-
tételhez; elköltözhetnek, megkereshetik az iskoláztatás kiskapuit, ingázni kezhetnek,
munkahelyet változtathatnak stb. Más szavakkal: a döntések *megkérdőjelezése* nem lehet-
séges, de elfogadásuk nem közvetlen kényszer – *ha* extra erőfeszítésekkel az ember ki-
bújik alóluk. A siker azonban mindenképpen egyéni, az ügyességén múlik. Társadalom-
szervező erővé nem válik, mert nem integrál. Sőt, valójában az előnyök a családi kerete-
ken túlnyúló mindennemű összefogás *ellenében* érvényesíthetők (ez az, amit közkeletűen
a társadalom szembeszökő atomizáltságának szokás nevezni). Kollektív válaszoknak még
akkor sincs helyük, ha az egyéni válaszok adott helyen és időben koncentráltan, azonosan
„zajlanak le”. Ez még az egyszerű egzisztenciális lépések esetén is politikainak minősülő
és ezért szankcionált akció (például ha több munkavállaló egyszerre, vagy gyors egymás-
utánban lép ki egy adott munkahelyről; emlékezhetünk a 70-es évek elejének politikai szí-

nezetű „melléküzemág-üldözésére”, amikor az állami vállalatokat otthagyo munkások ellen szabályos erkölcsi és politikai hadjárat folyt).

A prosperitást kínáló életkeret társadalomtörténeti alapja az volt, hogy szabad utat engedett tömegek 30–40 éven át megvalósíthatatlan kispolgárosodási törekvéseinek. Ami előttünk áll, nem más ugyanis, mint a kispolgári magatartás és életvitel tiszta képlete: az *önerő* mozgósítása, korlátlan egyéni energiafelhasználással, amelyben a *biztonság* az alapvető érték és vezérelv. A biztonság kettős értelmű: vonatkoztatási pontja a *család*, törekvései tehát *nem* nyúlnak túl a magánszférán; motorja az *anyagi* stabilitás és gyarapodás, hiszen a fogyasztás önmagukért beszélő javaiban testesül meg az alapvág: a szegénység *végleges* meghaladása. Az egyéni felemelkedés a jóllakottsággal, a gondtalan ruházkodással és a tisztos lakással méretek. Egy szegény-társadalom felől nézve az életben az vitte valamire, aki „fel tud mutatni” egyet s mást. Ezen a tömeges törekvésen épültek meg és újjá a magyar falu házai, cserélődtek le az egykori fűzős cipők és tréningruhák divatos városi öltözékekre, lett a legfeljebb vasárnap használt autó vagy a fürdőszobában – folyóvíz hiányában – ott *álló* automata mosógép a „tehetőség” mércéje.

Ez a kispolgári gyarapodás nem kis részben azért mehetett végbe olyan tömegesen és olyan gyorsan (hiszen egy–másfél évtizedről van szó), mert mintegy „elhalasztott keresletként” működött. A széles paraszti (pontosabban szólva: paraszti *származású*) tömegek számára a ház- és fürdőszoba-építés, a privátszféra tereinek anyagilag bőséges, néha fitogtató feltöltése mintegy *áttétele a földvásárlásnak*, annak a „polgárosuló” paraszti típusú gyarapodási igénynek,² amely attól még sem kulturális alapjaiban, sem kielégítetlen tradícióiban nem tűnt el a föld színéről, hogy a tsz-esítéssel végképp lehetetlenné vált.

A biztonságos egzisztencia-teremtés és a polgáris törekvések (a már-nem-paraszti „máshová-tartozás”) bázisa ezért a kiscgazdaság, a „jövö” felé is kacsingató házépítés, a *fogyasztási* célzatú családi felhalmozás lett. A kispolgáriságnak mindazonáltal hiányzott a *termelésbővítés* lehetővé tevő tulajdoni oldala – azaz a kisleptékű vállalkozás lehetősége. Ezt imitálta a második gazdaság gyors felfutása, amely – a hatalommal kötött hallgatolagos kontraktus szellemében – a szocialista szektor szervezeteiben letudott „robot” után viszonylagos autonómiát biztosított a „magán-idő” és a magántermelés terén, a magánfogyasztás és magánfelhalmozás perspektívájával. S itt fontos hangsúlyozni, hogy a kompromisszum lényege ugyanaz a városi, illetve a falusi kispolgárosodás szempontjából. Különbségek persze mutatkoznak a fogyasztási törekvésekben éppúgy, mint a megvalósítás érdekében mozgósítható tevékenységek (készségek és munkafajták) családi és egyéni kombinációjában. A tősgyökeres városiak munkások lakberendezésükben éppúgy, mint lányaik–fiaik pályaválasztásában urbanizáltabb formák felé törekednek; a falusi munkáság, illetve az újonnan érkezett fél-paraszti, fél-munkás rétegek sokat mozgósítanak paraszti hagyományaikból – életvitelük zártabb, s városiasodási aspirációik törekenyebbek. De a munkás-háztartások *kétharmadának* kiskert-tulajdona, ugyanakkor a tisztán paraszti életformára alapozott háztartások számának nagyon gyors ütemben lezajlott összezsugorodása a fontos különbségek mellett is alapjában azonos kispolgárosodási utak döbbenetes szimbóluma.

Az *azonosság*ot azért érdemes hangsúlyozni, mert az utak minden különbsége mellett, a leírt folyamat igen nagy tömegeket érintett, s épp ezért, megtorpanása nem egy-egy körülhatárolható csoportot, hanem az egész magyar társadalmat válsághelyzetbe hozza. Látunk kell ugyanis, hogy a fogyasztási célzatú kispolgárosodás lendítő ereje valóban az elhalasztott szükségletek kielégítéséig tartott. Mára „kifutotta magát”, s éppen folytatásának természetes kifejeleténél, a polgári felemelkedés kapujánál torpant meg. Mert ez volt az a pont, ahol a folyamat az adott és megkérdőjelezetlenül hagyott hatalmi szerkezet korlátaiba ütközött. Mégpedig legalább három okból.

Az első ezek közül, hogy a prosperitás vázolt útja *generációsan folytathatatlan*nak bizonyult. A hallgatólagos kompromisszum alanya a 60-as évek fiatal-középgenerációja volt. Felemelkedése nemzedéki értelemben sem előre, sem hátra nem folytatódott.

Minthogy a kompromisszum lényege az „állam alá való bevonulás” és „kivonulás” kombinációja volt, az öregek (a mai 70 éven felüliek) túl idősek voltak már a „váltáshoz”. Megöregedtek elvett földjeik tsz-művelésében vagy a test- és idegőrlő gyári munkában, így is, úgy is jogosultságot legfeljebb igen kis nyugdíjra szereztek; koruknál, egészségi állapotuknál, kötöttségeiknél és rugalmatlanságuknál fogva az ipari–szolgáltatói második gazdaságba nem tudtak bekapcsolódni; a háztáji vagy a kiskert pedig nem gyarapodásuk, hanem a létminimum szintjét talán éppen meghaladó mindennapi megélhetésük forrása. Ők tehát szegények voltak és maradtak.

Bonyolultabb a helyzet a fiatalokkal. A kispolgárosodás korlátaiból fakadó válságot igazában a folyamat *irányukban* való folytathatatlansága jelzi. A fiatal generációknak, hogy a családok természetes törekvése és a felemelkedés normális rendje szerint, szüleiknél jobb munkapiaci pozícióba és életviszonyok közé kerüljenek, ingáznjuk vagy költözniük kell. Az időközben térbelileg koncentráldott iskolázási–szakmaszerzési, illetve a szűkülő elhelyezkedési lehetőségek mellett, erejüket az első gazdaságbeli pozíciók megszerzésére és alapvető életfeltételeik biztosítására kell összpontosítaniuk. Életkezdesük a 70-es, 80-as évekre esik, amikor a munkahelyek számbeli gyarapítására épülő foglalkoztatáspolitikában váltás következik be: a „teljes foglalkoztatás” szintje stagnál. Egyre feszítőbbek az első gazdaság zavarai, amelyek az elhelyezkedni próbálók számára előbb a rejtett, majd hamarosan manifesztált válog munkanélküliség jeleiben mutatkoznak: megfelelő munkát találni mind nehezebb. Ezt tetézi, hogy a gazdasági megmerevedés miatt az első gazdaságban a munkavállalók nemzedékei közötti kereseti olló – a fiatalok rovására – mind nagyobbra nyílik.

A pozíciók megszerzéséért vívott küzdelmük mindezért újra többé-kevésbé *szegény szinten* folyik. Ekkor derül ki, hogy a korlátozott kispolgárosodás szüleik számára még távlatokat nyitó életcélja – éppen átörökíthetetlensége folytán – számukra értelmes perspektívát már nem kínál. Minthogy a családban felhalmozott tőke termelési értelemben javarészt holt tőke maradt (nem termelési célzatú javakra fordítódott–terelődött), továbbgyarapításának pedig törvényes és értelmi gátjai voltak–vannak, *holt gyarapodás* lett belőle. Továbbörökítésére ugyanis sem a földtulajdon újraosztásával, sem a munkapiaci pozíciók apáról fiúra való áthagyományozásával, sem a tőke bevonásával és újra-befektetésével nincs mód. A fiataloknak tehát nincs mit átvenniük, kezdhetnek mindent előlről. A *személyi* tulajdonba fagyott tőke nem mozgatható: ha elköltöznek (márpedig ezt kell tenniük, hogy társadalmi tagságuk egyik pillérért, a munkát élhető feltételek között biztosítsák a maguk és családjaik számára), újra csak a szegénységéből és az elemi szintű mindennapi létért folyó gürcölésből indulnak. A holt gyarapodás és a generációs folytathatatlanság igazi szimbólumait találjuk meg a családon belüli lakásviszonyok gyakori polarizáltságában: a „jövő nemzedék” számára épített, ma üresen kongó kétszintes falusi családi házakban, és a „jövőtől” jelenné váló nemzedék fiainak uzsorabérért kivett, nyomorúságos városzéli albérleteiben.

A családlag és társadalmi méretekben megélt nemzedéki lecsúszás általános frusztrációt kelt. Emitt frusztrálja az elhagyott „öregeket”, akik nem azért gürcöltek egy életen át, hogy fiuk–lányuk mai elnyomóradását lássák. Amott frusztrálja a feltörekvő, gmk-zó, családot és életet alapító fiatalokat, akik büntudatot éreznek szüleikkel szembeni „hálátlanságuk” miatt, de akik számára – ha távlatilag legalább boldogulni akarnak – még sincs más választás. Mindez szembefordítja a szülőket és gyermekeiket, s ki-ki végül is értetlenül és tehetetlenül áll kiszolgáltatottságával szemben.

A kispolgárosodás (polgári) folytathatatlanságának második oka, hogy *az egyéni anyagi gyarapodás bizonyos értelemben a közfogyasztás kontójára zajlott le*. Ez világosan látszik a pénzjövödelmek és az úgynevezett természetbeni fogyasztás arányaiban. A pénzjövödelmek relative gyors növekedése (amely a konszolidáció éveiben feladott árstabilitás, majd a felgyorsuló inflációs folyamatok miatt részben csak nominális) úgy megy végbe, hogy a központilag elosztott természetbeni „jövödelmek” (mindenekelőtt a lakossági infrastruktúra) először relative, majd abszolúte értéküket veszítik, szolgáltatásaik és ellátásaik szegényszintűek. A biztos étkezés, lakás, ruházkodás stb. után a szükséglet-skála „természetes polgárosulása” megy végbe – átértékelődik az egészség, az önkímélés, a távlatokban való gondolkodás értelme. Ma ezek az átértékelések és realizálódásuk lehetősége között a feszültség nöttön nő, mert tereik, a „közszolgáltatások” egy szegény-társadalom szegénykultúrájának szintjén működnek, nemcsak anyagi értelemben, hanem a bánásmódban, a zsúfoltságukban, önértékelésükben is. Ezen a talajon tápot adnak az önfenntartó mechanizmusoknak, a bűnbak-keresésnek, az elhárításnak, a „fogyasztó” lekezelésének, és mindezzel együtt létrejönnek árnyékrendszerük – a szegény-egészségügyet (az SZTK-t) vagy a körzeti szegény-óvodát, -iskolát hathatósan megkerülni tudó társadalmi csoportok számára. Az egyensúlyteremtés jegyében tett „hivatalos” lépések – az átszervezések, az adminisztratív utasítások és rendszabályok –, illetve a szűkülő anyagi bázison foganosított „koncentrált fejlesztések” és „szervezeti integrációk” ál-lépéstartást, további állag- és színvonalromlást eredményeznek és szélsőséges egyenlőtlenségeket teremtenek.

A relatív autonómia és a mélyülő kiszolgáltatottság együttes élménye hovatovább mindenkit sújtó élmény, hiszen a magángyarapodást kísérő közszegényedés alanyai *azonosak*. Ennek következménye, hogy az egyéni életek szférái *kettéválnak*. Relatív biztonság még a felemelkedő rétegek számára is csak a családi keretek által ellenőrizhető életterületeken van; a „közszolgáltatásoknak” kitett életszférákban nő a kiszolgáltatottság és a veszélyérzet, a diszkrépancia miatt viszont az egész lét válik bizonytalanná. Mindez fokozza a magánszféra „túlterheltségét” (fizikai és pszichikai értelemben egyaránt), ami az egyéni és családi tragédiák, krízisek, a mentálhigiénés zavarok szaporodásában kerül napvilágra.

Az egyéni (ugyanakkor a maguk atomizáltságában tömeges) „helyzetjavító” törekvések – a körülményeiben valamivel elviselhetőbb munkahely reményében vagy a gyerekek iskoláztatása miatt kezdeményezett költözések – – további borulásokat eredményeznek: törést és bomlást okoznak a generációk közötti családi viszonyokban, egyre felfokozottabb, ám egy ponton túl már nem növelhető egzisztenciális terheket róva mindenkire. Borítják továbbá a településeket: az elhagyott és infrastrukturális javaiktól megfosztott falvakat éppúgy, mint a megrohamozott városokat.

A beindított inflációs spirál pedig – amit a kényszerű népességmozgásokkal felfokozott lakásínség csak tovább korbácsol – lassan felemészti és „elolvasztja” a magánfogyasztásba fektetett energiákat. A folyamat – felemássága következtében – ellentétjébe fordul: az életszférák bizonytalanságának a magánélet végképp kiszajtoló „ellensúlyozási” kísérleteiben hovatovább a kispolgáriságnak még a korlátozott értelme is elenyészik.

A kispolgárosodás folytathatatlanságának harmadik oka, hogy – akárcsak a háború előtti időkben – nem volt képes az egész társadalmat áthatni, és legalább anyagi értelemben a felemelkedés felé lendíteni. Megtorpanása pedig a *társadalmi integráció erőteljes gyengüléséhez vezet*. Tekintve, hogy sikerének titka a több-pillérű munkavégzés (a szocialista szektorbeli munkavállalás és a magán-autonómiára épülő munkatevékenységek kombinálása) volt, a kispolgári egzisztencia-teremtés folyamatából eleve kimaradtak mind-

azok, akik egy vagy más okból a nem kis erőfeszítést igénylő alkalmazkodás eme útját nem választhatták. Még a prosperitás időszakában sem számolódtak fel azok szegénysége, akik – mert egészségi állapotuknál és/vagy koruknál fogva kevésbé voltak mobilak – vagy egyáltalán nem tudtak elhelyezkedni, vagy, ha tudtak is, az első gazdaság legrosszabbal fizetett, legbizonytalanabb, legalsóbb pozícióba szorultak. De szegények maradtak azok is, akik – családi tőke és a piacon hasznosítható tudás híján – megélhetésüket *csak* az első gazdaságra voltak kénytelenek alapozni. Ezek a rétegek, csoportok helyzetüket ugyan kicsit javíthatták, de *stabilizálni* nem voltak képesek, s a gazdasági megtorpanás, majd válság időszakában nemcsak hogy gyors ütemben szegényedtek el újra, hanem a margóra sodródtak; társadalmi tagságuk is veszélybe került. Ez utóbbi tény miatt jogos esetükben nem egyszerűen szegénységről, hanem *leszakadásról* beszélni.

Az öregekről volt már szó. Népes leszakadó csoportjaik azokból az alacsony nyugdíjukra utalt vagy – nyugdíj híján – segélyből élő, magányos emberekből verbuválódnak, akik ellátatlanságuk foytán a kórházakban, rosszabb esetben elmeosztályokon vagy szociális otthonokban tengetik utolsó éveiket, s akiknek sorsa a kirekesztettség, a teljes elhagyatottság, a megalázó nyomor és a reményvesztettség.

Az öregekhez hasonló módon és hasonló perspektívatlansággal kerültek a perifériára az elhelyezkedésükben egészségi állapotuknál fogva korlátozottak: a súlyosabb balesetben megrokkantak, a fogyatékosok, azok a legkülönbélebb krónikus betegségekben szenvedők, akik az első gazdaság munkahelyi szervezeteiben végzendő nyolc órás (esetleg több műszakos) munkákat állapotuk miatt nem vállalhatják, más alternatíváik a munkavégzésre pedig gyakorlatilag nincsenek. Ha a család (csaknem elviselhetetlen terheket vállalva) nem gondoskodik megélhetésükről – ami állampolgári tagságukat még nem szavatolja, de legalább helyüket a nap alatt biztosítja, akkor „lehetőségeik” – hiába 20 vagy 30 éves fiatal emberek még – nem mások és nem perspektívatelibbek, mint az öregek.

Kevésbé az életkor vagy az egészségi állapot szociális következményei, mint inkább a tradicionális alul-léte kívül-létre váltó társadalmi mechanizmusok termelik meg a leszakadók két további markáns csoportját: a cigányok, illetve a – főleg – aprófalvakban vagy más települési „zárványokban” lakó szegények vészterhes marginalizálódását.

A cigányok számára a prosperitás évei azt jelentették, hogy ők lettek a legelső munkapiaci szegmensek posztjainak betöltői. A foglalkoztatás körükben is nagyjából teljessé vált, de itt sem máshogy (legfeljebb még szélsőségesebben), mint a nem-cigány közösségekben; tradicionális tudásuk, tevékenységeik és kapcsolati hálójuk érvénytelenítésével. A rosszul fizetett gyári, építőipari munkák (amelyekből rendszertelenül befolyó és még a „jó” években is ciklikusan ingadozó jövedelmeik származtak) szegénységük felszámolásához és az ehhez szükséges felhalmozáshoz nem hoztak eleget a konyhára; a gazdasági megmerevedés nyomán beköszöntő munkanélküliséggel viszont ők az elsők, akik még megszerzett ingatag anyagi biztonságukat is elvesztik. Földjeik és paraszti kultúrájuk, illetve a piacon jól hasznosítható szakképzettségük nem lévén, a második gazdaságban való részvétel legalább kompenzatórikus lehetőségei sem igen adottak számukra. Ma ők a válság igazi teherviselői és veszélyeztetettjei. Kiszorulásukat ráadásul a szegénységből éppen kiemelkedettek gögje és megvetése kíséri: napjainkban a cigányokkal szembeni előítélet és diszkrimináció erősebb, mint valaha. Hagyományos közösségeik, életformájuk és megélhetési stratégiájuk a múlté: nem integrálódtak, csak kényszerűen asszimilálódtak, de a fejlődésében megrekedt társadalom manapság – szemlátomást – még azt is felmondja.

A leszakadók közé kell sorolnunk a települési hierarchia legaljára szorult települések lakosságát is: azoknak a falvaknak a lakóit – legyenek akár öregek, akár aktív korúak vagy gyerekek – melyeket helyi társadalmi struktúrájuk felsőbb rétegei elhagytak. Ezekben a leszakadt falvakban ma nincs munkaalkalom, elvitték az iskolát, az orvost, a vonatot, de

még sokszor a boltot is. Életfeltételeik tehát nem biztosítottak. Ráadásul a világtól még a közlekedés fizikai értelmében is elzártak. Itt ma szegény emberek élnek, s „bevándorlók” még szegényebbek. „Önerőből” való felemelkedésükre semmi mozgósítható tartalékuk nincs, s ezért ma, amikor az „önerő” a szinten-maradáshoz már a náluk jobb helyzetben levőknél sem elég, lakóik esélyei a társadalomból való végleges kiszakadásra vészesen nagyok lettek.

Világos, hogy a kispolgárosodás korlátainak itt elemzett három megnyilvánulása – generációs folytathatatlansága, a köz- és magánfennhatóság alá tartozó életszférák közötti diszkrépancia nyomában járó biztonságvesztés, illetve a társadalom integráltságában mutatkozó szakadáspontok és szakadékok – az egész folyamat felemáságából adódik. Aból, amit itt csak a hangsúly kedvéért ismétlek meg: a kispolgárosodási folyamat tényleges polgári feltételei hiányoztak, s ezért eredményei szükségképp torzak és törékenyek maradtak.

A reformnak, amely a perspektívtalanságot valódi perspektívákkal kívánja felváltani, ott kell tehát folytatnia, ahol reform nélkül már nem folytatható: a polgári kibontakozás előmozdításánál és szavatolásánál.

De van-e mire építenie?

Az igenlő válasz szociológiai alapjai – remélem – az eddigi fejtegetésekből adódnak. Bővebb kifejtésük mindazonáltal hátra van még.

A reform-kibontakozás feltételei és lehetőségei

Az eddigiek után talán pontosabban megfogalmazható, mit is értettem a bevezetőben azon, hogy egy valóságos reform kibontakozásának feltétele ma a munkavégzés értelmének visszaadása, aminek alapjai adottak, csak „fel kell szabadítani” azokat.

Az értelmessé tehető munkavégzés társadalmi és gazdasági bázisa ott van tőkében – ma a szocialista szektor vállalataiban és a személyi tulajdonban egyaránt – befagyva. Ott van tudásban: mégpedig a kényszerű alkalmazkodás kitermelte több-pillérű tudásban. Azokban a készségekben és ismeretekben, amelyek mozgósításával a tevékenységek, a megélhetési formák családon és az egyéni életstratégiákon belüli rugalmas kombinálásával a társadalom sikeres rétegei az első gazdaság hosszú ideje tartó válsága ellenére gyarapodtak. És ott vannak ezek az alapok a mai feltételek között szükségképpen törékeny polgári szerveződésekben: azokban a laza, hol felbomló, hol újraalakuló szövetkezési és társulási formákban, amelyekkel a lakosság – hallgatólágon és informálisan – védekezik.

Haladjunk sorjában.

Ahhoz, hogy akár a napjainkra markánsná váló generációs szakadékokat áthidalni, akár a közfogyasztás intézményeit a velük szembeni polgárosult szükségletek polgári szintjére hozni, akár a leszakadóknak legalább a további leszakadását megállítani lehessen, a munkavégzés új alapjaira, sőt, munkaalkalmakra és új munkavégzési formákra van szükség. Ehhez azonban mindenekelőtt fel kell szabadítani az állami és szövetkezeti szektorba, illetve a személyi tulajdonba fagyott tőkét.³

Az ország (ma még) nem „általában” szegény, és – főleg – nem „általában” töke-szegény. Hanem pazarlóan és holtan gazdag, és *ettől* szegény. Hiszen pazarlás az, hogy a felhalmozott jövedelmek (a személyi fogyasztási szükségletek értelmes és bőséges kielégítésén túl is) csak a magánháztartásokban szaporíthatóak tovább. (Ott viszont igen: így például lakásépítő magánvállalkozások helyett a lakáshiány mellett horribilis bérekért kiadott házak, üdülők hoznak a gazdaságba soha be nem fektethető uzorahasznót.)

A munka-teremtés kiindulópontja tehát a tőke kiszabadítása és vállalkozásba fektetésének szabadabbá tétele: azaz az itt tárgyalt vonatkozásban a személyi tulajdon és a tőke-tulajdon közötti – egyre értelmetlenebbé váló és anomáliákat szülő merev határok át-törése.

Ha eddigi elemzésem helytálló, akkor ez a tőke ma valószínűleg a vállalati struktúra hiányzó szféráiba, a szükségletekhez rugalmasan alkalmazkodni tudó kis- és középvállalkozásokba áramlana. Belőle minden bizonnyal kevesebb gépipari nagyüzem vagy textilipari óriáscsarnok, mint lakásépítő szövetkezet, útépítő társulás, varroda, helyi konzervgyár vagy gyermekellátó szolgáltatás létesülne. Nyilván részben a családi, részben a kis-szövetkezeti vállalkozási formák szaporodnának, s teremtenének egycsapásra mindenek-előtt *lokális* munkaalkalmakat.

Világos, hogy a személyi tulajdonba fagyott tőke „kiszabadítása” és befektethetősége a jogi és a gazdasági szabályozás teljes újragondolását és alapvetően új rendjét igényelné: olyan törvényalkotást, amely a jogi védelem szempontjából semleges a vállalkozások különböző fajtáival és „szektoraival” szemben, és olyan ösztönzőket, amelyek a pénz befektetését serkentik a párna alá dugás helyett. A jogok, a védelmek ma nem léteznek, illetve szektorálisan nem azonosak – a kisvállalkozásoknak tehát ki és meg kell harcolniuk azokat. Ez nyilván elképzelhetetlen érdekvédelmi társulásaik és legális szervezeteik nélkül.

A tőke kiszabadítása (és akár védelme) önmagában azonban nem elég. Kicsalogatására – látjuk – ma a megszorult állam is mindent megtesz, s belőle csak az emberek kisajtolása és a növekedésképtelen gazdasági szerkezet konzerválása lesz. Mit sem ér mindez (már-mint a *felemelkedést* hozó reform szempontjából mit sem ér) a *munka* egyidejű felszabadítása nélkül.

A szocialista szektorbéli munkavállalásnak a megélhetés gazdasági kényszerénél is fontosabb hajtóereje mindaddig az volt, hogy a rendszer a *társadalmi tagságot* munkaviszony létesítéséhez kötötte. Így lett norma, hogy nem elég *dolgozni*, hanem „el kell helyezkedni”. Hiszen másképp nem biztosítható, hogy az ember öreg korában nyugdíjat kapjon majd; „állás” nélkül nincs családi pótlék és anyagi válság áll elő, ha az ember beteg lesz; de igazolt munkahelyet kell ahhoz is felmutatni, hogy a gyerek óvodába járhasson, sőt, munkaviszony nélkül az elemi állampolgári jogok sem gyakorolhatók (az ember például nem utazhat külföldre, mert „aláíró” hiányában útlevekerelmét be sem igen adhatja). A munkavégzésnek a munkaviszonnyal való azonosítása a gazdasági berendezés ama alapmechanizmusára épült, amelyben nem a tudás, nem a készségek, hanem a munkaerő számbeli *részvétele* a fontos. Ezekben az alapokon vált „teljessé” a foglalkoztatás.

Hogy a munkaviszony létesítésében a gazdasági kényszernél is fontosabbak a társadalmi tagság biztosításának motívumai, az a munkahelyszervezés utolsó nagy hullámában, a vidéki–falusi ipartelepítés során vált végképp világossá, amikor a helyi munkaalkalmakért folyó küzdelem tépje már semmiképpen nem a megélhetés volt. A módosabb falusi családok asszonyai–lányai nem azért „verekednek” a monoton szalagmunkákért, a kezüknek–idegeiknek idegen és embertelen feltételek között végzendő vegyipari vagy gépipari betanított munkákért, mert enélkül a családnak nincs miből élnie (otthoni mezőgazdasági munkájuk jövedelme mellett az elképesztően alacsony bérek nem sokat hoznak a konyhára). De elhelyezkednek,⁴ mert másképp állampolgári biztonságuk, jövőjük és gyermekeik társadalmi egyenrangúsága foroghat kockán.

Az a gazdaság (az „első”), amely a munkaerő részvételén alapuló mennyiségi szaporításra épült, a továbbfejlődésre, a bővített újratermelésre immár képtelen. A helyzet paradoxona, hogy ugyanakkor hasznosítatlan, háttérbe szorított, informális, a piacon meg sem jelenik és értékesíthetetlen marad (így hát „értéktelen”) mindaz, amit a társadalom tud,

Ez a tudás létezik és elpazarlódik, mert lényegében – akárcsak a tőke – be van fagyasztva. Az ország gazdasági kibontakozásának és az egyéni felemelkedésnek egyaránt kardinális kérdése a társadalmi tudás, hozzáértés mozgósítása, amelynek készségei éppen a „ketős léthez” való alkalmazkodásban váltak oly sokszínűvé.

A program tehát a több-pillérűség legalizálása kell, hogy legyen, úgy azonban, hogy a „pillérek” egyenrangúakká váljanak. Ez – akárcsak a tőke esetében – a jogok és jogosultságok teljes újrászabályozását kívánja meg. Világos előfeltétel, hogy az állampolgári jogok és a szociális jogosultságok definiálása és szavatolása a munkaviszonytól teljesen elváljék.

A több-pillérűség, a benne megtestesülő tudások és életforma-elképzések szabad felvállalása és kamatoztatása az önszerveződés nagy potenciálja, amelyen – még ha tőke kevés is van hozzá – felvirágozhatnak a ma alig-alig létező, de a társadalom széles rétegei számára szükségletként jelentkező szolgáltatások, nekilendülhetne az infrastruktúra-építés, sőt, megjelenhetnének az intézmény-építés alternatíváit kínáló, a beruházást *kiváltó* ellátási formák is.

Nem kell nagyon más, mint a legalitás ahhoz, hogy a közintézményeknél gazdagabb és kényelmesebb feltételek között, akár a lakásokban óvodák és bölcsődék nyílhassanak, hogy a gyermekélelmezés formája a megfizethető szolgáltatásként nyújtott házikoszt legyen, hogy vállalkozni és társulni lehessen betegápolásra és idősgondozásra stb.⁵

E vonatkozásban kell kitérnem a munkanélküliség kérdésére. Munkanélkülivé valaki akkor válik, ha nem tud elhelyezkedni. Ma a gazdaság szocialista szektorából kiszorulók a szó klasszikus értelmében munka nélküliek. De nem azért, mert a társadalomban nincsenek elvégzendő feladatok, ellátandó tevékenységek. Hanem azért, mert a munkák nem egyenrangúak; „jgazinak” és jogi következményeiben is elismertnek csak az első gazdaságbéli számít. A kérdés azonnal másként merül fel, ha valójában minden – törvénybe nem ütköző – tevékenységformára lehet társulni és vállalkozni. A fentebb leírt (főként lokális) munka-teremtés feltételei a tőke és a munka oldaláról egyaránt léteznek, csak felszabadításra várnak. Gondoljunk bele: egy szabad társulásokon alapuló világban hány ingázó textilmunkásnő és hány létszámleépítéstől rettegő bérszámfejtő menne el inkább a helybeli komplex gyerekellátó szolgáltatásba dolgozni. *Ha* létrehozhatnának ilyet, és *ha* a benne végzett munka „munkaviszonynak” számítana, ha tudnák, hogy gyerekeik az iskolában nem lesznek „veszélyeztetettek”, mert „állásukat” otthagyták, ha tudnák, hogy nyugdíjat és betegbiztosítást így is kaphatnak, amennyiben a járulékot tisztes polgárok módjára fizetik, stb.

Nem azt akarom mindezzel mondani, hogy a munkák egyenrangúsítása *megoldaná* a munkanélküliség kérdését. De éppen az életberendezkedések több-pillérűségében lelhető fel az a potenciál, amelyre azután épülhetnek a helyben *adekvát* munkahelyteremtést ösztönző gazdasági szabályozók és lokális–regionális gazdaságpolitikák. Az ösztönzés fontos módja lehet, ha a (helyi és a központi) állam (a tanács) az autonóm módon létrejövő vállalkozásokat, társulásokat – ha már léteznek – megpályázható támogatásban részesíti.⁶ A munkák végtelen változatai bújhatnak így ki a föld alól. Ezek a formák ugyanakkor – ha felzárkóztatásukat meg nem is oldják, de – alkalmat és teret kínálhatnak a ma leszakadók (mindenekelőtt a cigányok) munkatevékenységeinek is. (Miert ne lehetne bandába szerveződni a nyári mezőgazdasági munkákra, vagy társulást létrehozni a vályogvetésre, stb.)

Aminthogy a szabad tőke mozgáshoz elengedhetetlen a vállalkozás védelme, úgy a szabad munkavégzés és munkavállalás elképzelhetetlen a munka védelmének intézményesülése, azaz a *szakszervezetek* nélkül. A szakszervezeteknek a termelés és a magasabb politikai érdekek képviselőiből a munkavállalók önvédelmi szervezeteivé kell válniuk.

„Dolguk” a legitim bérharc, a munkahelyi veszélyekkel szembeni védelem és a munkavállalási feltételek biztonságának szavatolása. Szabad szervezkedés nélkül sem a szabad tőkemozgás, sem a „központi intervenció”, a karhatalmi munkásvédelem kikerülése nem képzelhető el. Tőke és munka között a „tőkevédelem” és a munkásvédelem érdekszervezetei teremthetik meg a társadalmi együttélés lehetőségét.

A befagyott és felszabadításra váró tőke, illetve a „munkaként” el nem ismert tevékenységek, tudások és készségek mellett napjaink magyar társadalmában – mint írtam korábban – adva vannak a polgári felemelkedés *szerveződési* csirái is.

A fél-legális és informális szervezések ma alapvetően két dologra „járnak”: az el nem ismertethető, de feszítő erejű polgáriassult szükségletek – ha mégoly kevésbé hatékony – kielégítésére, illetve a (kis)polgári autonómia védelmére; pontosabban, bizonyos életformák és értékek önvédelmére. A társulások, szövetkezesek, összefogások és egyesületek törékeny formái ma már igen sokszínűek. Keletkezésük és bomlásuk változékony folyamata az utóbbi másfél–két évtized egyik szembeszökő fejleménye. Napjainkra a magatartások és a formák „csiszolódása” a társadalmi tanulás és tapasztalatok akkumulációjának jól érzékelhető jeleit mutatja. E szervezések ma persze instabilak. Hiszen a meghatározó – mindegy, hogy látható vagy láthatatlan – hatalmi mechanizmusok minduntalan korlátokat állítanak megerősödésük és intézményesülésük elé. S ha „politikai” üldözésükre nem feltétlenül kerül is sor (hiszen a nyílt ütközést maga a hatalom sem szereti), a korlátok „keményítése” többnyire önmagában elég „automatikus” szétesésükhöz és felbomlásukhoz. E minduntalan szétfoszló és újjászülető szerveződési készség legalizálása, az intézményesülő formák felszabadítása, érdekérvényesítő szervekké válása és elismerése nélkül azonban a társadalom valóságos (és nem álságos) továbbfejlődése éppúgy lehetetlen, mint ahogyan az a tőke és a munka felszabadítása nélkül.

A közösségi társulások és szövetkezesek legáltalánosabb formái, a lakossági informális hálóak ma többnyire ellátandó tevékenységek és kielégítendő szükségletek köré szerveződnek. Ilyen a házépítés vagy a mezőgazdasági munkálatok és eszközhasználatok során születő lakossági munkacserék bonyolult szövetkeze. A munkacserék a faluközösségek tradícióján alapulnak, de mai szerveződésüket és „elszámolási rendszerüket” át meg átítatják polgáriassult elemek, azaz az értelmes szövetkezés elvei és gyakorlata.

Hasonlóan: a szükségletkielégítés kényszer-körülményei hívják életre a mai vízügyi vagy gázcsőépítési társulásokat, de működésük polgári formák „előgyakorlata” is egyúttal. (Különösen, mert a kényszer gyakran az „állam vállalatait” és a civil lakosokat egyazon társulásba tömöríti, ahol *közös* érdekük érvényesítése – a víz, a gáz bevezetése – csak szerződéses és partneri alapon lehetséges.)

Figyelemreméltó a szociális célzatú szövetkezesek megszaporodása. Ma egy-egy művelődési ház, óvoda vagy iskola körül a helyi humán értelmiség még törékeny „segítő csoportjai” kísérleteznek a gyerekek, az öregek, a „veszélyeztetettek” vagy az ifjúság másfajta, a tényleges szükségletekhez igazodó ellátási formáival, hiszen „megoldást az államtól” hovatovább már senki sem vár. Ezek a kis alternatív csoportosulások egyúttal a szükségletek megfogalmazásának, artikulálásának öntevékeny és önszerveződő bázisai.

Hasonlóan, láthatatlan közösségi szövetek munkálnak manapság a helyi informális munkaközvetítésekben és munkaalkalom-teremtési kísérletekben.

Világosan polgárosulási törekvéseket képviselnek az egyesületek, a városvédők vagy a helyi műemlékvédők sokszor megmosolygott társulásai.

Polgári kezdeményezések újabban még a laikusoktól tradicionálisan legezártaabb egészségügy körül is megjelentek. Ilyenek a szaporodó beteg-szövetségek, a rákellenes klubok, azok az alapítványok, melyeknek felhasználását lakossági ellenőrzéshez kötik, sőt, ilyen-

nek tekinthető a kórházi betegékeztetés szükségszülte, ám mind több helyen látható lakossági megszervezése.

A példák bizonyára szaporíthatóak, a szaporításuk sem változtat azon, hogy e polgári szövetkezési formák sporadikusak, elszigeteltek és védtelenek. De *jelen vannak*, s felmutatják a polgárosulás irányait. Világos az is, hogy e társulásokat többnyire a kényszer szüli: az a kényszer, hogy a társadalom feszítő szükségleteinek kielégítésében az államra nem számíthat. Sőt, e társulások ma főként a szükségletkielégítés effektív visszahárításának (az állampolgári energiák többszörös kiszajtolásának) szülőttei. De hosszabb távon végül is ott lehet a „visszahárítást” sikerre vinni, ahol – szabad mozgásteret kapva – kényszer nélkül sem történne más, csak *máshogy* történne. S ebben az értelemben e formákban a közösségi érdekérvényesítés potenciális kezdeményeit láthatjuk. Szövetét, keretét és mintáit jelentik azoknak a szerveződéseknek, amelyeken a legalitás feltételei mellett a hathatós érdekvédelmet biztosító önkormányzatok, egyesületek, társulások, egyesületek és szövetkezők szülehetnek.

A közösségi szerveződés és fellépés, a nyilvánosság, a laikus kontroll és képviselő polgári formáinak léte nem egyszerűen „önérték”, hanem mind a munka-, mind a szociális alapú integráció garanciája is. A változatos érdekérvényesítési formák *legalitásának* tartalma, hogy egymással, választóikkal, tagságukkal, a közigazgatási intézményekkel és a hatóságokkal szabályozott, jogilag kodifikált és szavatolt partneri viszonyban vannak. A szabályozott és partneri viszony pedig előfeltétele annak, hogy a kiszabadított tőke és munka ne XIX. századi módon ütközzék és alkudjon meg egymással, hanem a szolidaritás és a preventív védelem, az előrelátás és a távlatos gondolkodás huszadik századi „européer” bázisain.

Végül is ezért és így állítható, ami írásom bevezetőjében még pusztán deklarációnak hatott. Az, hogy a munka-alapú integráció három potenciáljának – a tőkének, a munkának és a szerveződés lehetőségének – szabadabbá tétele a ma *szociális*-ként definiált problémák jelentős részére is gyógyírt hoz.

A szociális problémák többsége *nem* azonosítható a szociálpolitika illetékességi körével. A szociális alapú integráció intézményesülési formájaként körülírható szociálpolitika mindenképpen újraelosztási jellegű, s ennyiben *korrektív* tevékenység – akár életciklusok, akár társadalmi csoportok, akár munkavégzők és keresőképtelenek között oszt el újra, hatóköre és integratív ereje *önmagában* korlátozott. Működésére és intézményeire tehát nem a szociális problémák miatt *általában*, hanem a munka-alapú szerveződések által meg nem oldható szociális problémák és szükségletkielégítések egyenrangúan fontos és integratív kezelése érdekében van szükség.

Vegyük röviden számításba, melyek is e szükségletek és feszültségek.

Szociálpolitikai kérdés mindenekelőtt a munkavégzésre még nem, illetve már nem (vagy töredékesen) képesek (a gyerekek és az öregek) biztonságos és méltányos anyagi létfeltételeinek szavatolása. Szélesebb értelemben pedig mindazoké, akik munkából származó jövedelem megszerzésére átmenetileg vagy tartósan képtelenek (betegek, rokkantak, fogyatékosok).

A munka-alapú integráció révén – mint arról volt már szó – megállítható és mérsékelhető a leszakadó csoportok leszakadásának folyamata. De a tisztas állampolgári létbe való integrálásukhoz ez nem elég; különösen nem a leszakadó települések esetében (amelyek annyira „zárványok” ma már, hogy a kiszélesedő vállalkozásokba önmaguk erejéből be sem igen tudnak kapcsolódni). Létfeltételeik biztosításához tehát van mit hozzátennie a szociálpolitikának.

A szociálpolitika kompetenciájába tartozik továbbá bizonyos, általánosan alapvető szükségletek (így mindenekelőtt az oktatás és a gyógyítás iránt megnyilvánuló) kielé-

tésének általános állampolgári szavatolása, ami végül is – anyagi nyelvre lefordítva – *ingyenességük*⁷ biztosítását jelenti. E kérdéskör része a szociális jólét egyéb formáinak (például a színvonalas gyermek-, illetve öregellátás, beteggondozás stb. szolgáltatásainak) a családi pénztárcától való részleges vagy teljes függetlenítése is.

E szociálpolitikai problémák hatékony és integratív jellegű kezelésére két intézményrendszer kínálkozik: Az anyagi létbiztonság szavatolására a *képviselési alapon építkező, önfinanszírozó modern társadalombiztosítás*; a természetes ellátásokkal szembeni igények szükségletreugalmas kielégítésére a *választóinak felelős, és a választott testületek ellenőrzése alatt álló közigazgatás* (helyi, illetve a redisztribúciót megvalósítani képes középszintű és központi egyaránt.)

Egy modern társadalombiztosítási rendszer felépítésének a társadalom polgáriasult kultúrájába ágyazott potenciáljai – emellett igyekeztem egész munkámmal érvelni – ma adottak.

A gyerekek létbiztonságát szavatoló, állampolgári jogon (gyerek-jogon) járó, magas szintű családi pótlék, és az öregek biztonságos megélhetésének *alapjait* szavatoló tisztességszínvonalú *állampolgári öregségi járandóság közösségi* megoldását jelentheti a *szociális* problémaként ma családok ezreit nyomasztó generációs szakadékok felszámolásának. Ezért az állampolgári alapú jövedelmek (a fentiek mellett a rokkantaknak és fogyatékosoknak folyósítandók) végső soron a munkavégzés értelmének visszaadását is segítik. Közvetlen alanyaiknak pedig méltóságot és – legalább részleges – anyagi függetlenséget biztosítanak.

Léteznek azonban a társadalombiztosításnak hagyományosabb és ezért közkeletűen elfogadott szolgáltatásai is: a nyugdíj, a baleseti és betegségi biztosítás, amelyeknek polgárosult reformjára szintén megérett a helyzet.

A járandóságok e sorát szükséges kiegészíteni egy „újkeletűvel”: a munkanélküliség esetére járó segéllyel.

Mindezek az anyagi szükségletek olyanok, amelyekre az emberek távlati és mindenkori biztonságuk érdekében aktuális jövedelmeikből készséggel áldoznak. A „személyi jövedelemadózásnak” tulajdonképpen a szükség esetén személyi jövedelemben „visszatérülő” társadalombiztosítási járulékok a legkézenfekvőbb, leginkább átlátható, és az *egyes* állampolgár által is a legjobban kontrollálható formái.

A tisztességszintű társadalombiztosítási szolgáltatások finansziális alapjait tehát az egyéni (és a vállalkozói) társadalombiztosítási hozzájárulások ma legitim módon biztosíthatnák. De a legitimitás feltétele, hogy a társadalombiztosítás valóban a társadalom anyagi biztonság hálója és önvédelmi rendszere legyen. Ez igazgatásának önkormányzati formáját tétellezi fel, amelynek képviseletet kapnak *működtetői* (a munkaadók és a munkavállalók érdekszervezetei: a „kamarák” és az „új” szakszervezetek) és *felhasználói* (a nyugdíjasok, a gyermekes családok, a betegek, a munkanélküliek, a rokkantak érdekszövetségei).⁸

Az önkormányzat dönt a társadalombiztosítás mindenkori (szociális) politikájáról, de felvirágoztatásáról és szükségletkielégítési prioritásairól is.

E szociálpolitikai pénzügyi rendszer biztonságos működtetésének van még két további feltétele.

Az egyik a szolgáltatás alapelveire vonatkozó, csak ritka módosításokat megengedő *parlamenti törvényalkotás*. A társadalombiztosítás társadalmi önvédelmi jellegét és integratív erejét áthatja alá, ha a társadalom egyes csoportjait egymással fordítják szembe a gyakran változó, kedvezőbb vagy kedvezőtlen családi pótlék- vagy nyugdíj-törvények. Az utóbbi különösen érzékeny probléma. Mert az emberek évtizedeken át „adóznak” a nyugdíjukért, és e befektetésük egész értelme kérdőjeleződhet meg, ha a nyugdíjjogosultság feltételei és szabályai oly gyakran változnak, mint napjainkban.

A biztonságos működés másik előfeltétele, hogy el kell választani a társadalombiztosítás *kifizetési kötelezettségeit* és *gazdálkodási tevékenységét*. Az előbbit végül is törvényes úton szavatolni kell, és azért anyagilag az állami költségvetés felel. Az utóbbira az önkormányzatoknak szabad kezét kell kapniuk. S e szempontból a társadalombiztosítás éppúgy lehet piaci vállalkozó (akár „hitelbank”, akár „tőkebefektető”), mint bárki más.

A „meggazdagodás” akár bukást eredményező kockázata, illetve a felhalmozott bevételekből fizethető nagyvonalúbb járandóságok csábítása közötti egyensúlyteremtés az önálló társadalombiztosítás önkormányzatának talán legfontosabb politikai döntései közé tartozik majd.

Külön kell még szólnom a betegbiztosítás kérdéséről. Tekintve, hogy ma az egészségügyi ellátás állampolgári jogon jár, „megvásárolhatóságát”, azaz a betegbiztosítás rendszerét is teljeskörűvé kell tenni. Hiszen az ingyenesség fenntartásának (pontosabban: megteremtésének) nemigen kínálkozik más hatékony útja, mint az, hogy az állampolgári egészségügyet az állam (a lokális, a regionális és a központi) adóbevételeiből „piacképesen” fejleszti és finanszírozza, miközben az állampolgárokat a társadalombiztosítás teszi „vásárlóképesé”, azaz – betegbiztosítási járulékaik fedezetével – az állampolgár nézőpontjából ingyenessé. Ahhoz, hogy e rendszer a járulékot még munkavégző családtagjai révén sem fizetőkkel (a leszakadó szegényekkel) szemben ne legyen diszkriminatív, a fentebb említett, állampolgári jogon nyújtott járandóságoknak az egészségügyi biztosítást is magukban kell foglalniuk.

Végül néhány szót a szociálpolitika másik nagy területéről, a lakossági ellátások és szolgáltatások ingyenességének vagy mérsékelt áru igénybevehetőségének biztosításáról, illetve magukról az ellátásokról, szolgáltatásokról.

Azt írtam fentebb, hogy e szociálpolitikai szférák intézményesülésének tere alapvetően a választóinak felelős közigazgatás.⁹ Hogy a közigazgatás valóban a jólét és a szociális célok jegyében működik, a képviseleti és a hatósági jelleg világos szétválasztására, az utóbbi erőteljes mérséklésére (és „funkcionálissá” tételére), a képviselet szabad választásokkal való tartalmas megtöltésére van szükség. E politikai és jogi feltételeken túl pedig pénzre.

A szociális közigazgatás működésének alapjai az *adók*: személyiek és a vállalkozások, intézmények által fizetettek. A *személyi* jövedelemadózásnak (mint írtam már) megítélés szerint elsősorban a pénzüben anyagi biztonság társadalombiztosítási szavatolásában van helye és az állampolgári minőséget erősítő szerepe.

Emellett még fontos helyi célok és a helyi népképviselet közös törekvéseinek megvalósítását szolgálhatják a lokális közigazgatás által beszedett lakossági személyi jövedelemadók.

De a közigazgatás szolgáltatásainak alapján mégsem azokra, hanem a *vállalkozások*, az *intézmények* adóira kellene épülniük. Mégpedig azért, mert a képviseleti állam szolgáltatásai és bevételei között a szolgáltatások jellegéből átdódon lényegesen ártételesebb és átláthatatlanabb az összefüggés, semhogy azokat az állampolgárok *adóik* révén kontrollálhatnák. A *közteherviselés* és a *kontroll* formáinak világosan el kell válniuk: az előbbi bevételi és újraelosztási kérdés, az utóbbi politikai. S csak szétválasztásuk biztosíthatja, hogy az adók ne az állami célok visszahárításának eszközei legyenek, a képviseleti ellenőrzés pedig ne a vagyoni cenzushoz kötődjék.

A képviseleti állam adókievetéseit a törvényhozásnak, a parlamentnek kell megszavaznia. S parlamenti döntést igényel az is, hogy az adóbevételek újraelosztásában milyenek legyenek a részesedési arányok a helyi, a regionális és a központi szintek között, mit és milyen elvek szerint fordít a társadalom egészségügyre, oktatásra, a települések ellátottsági egyenlőtlenségeit kompenzálni hivatott közvetlen redisztribúcióra stb. Az adókievetést

aztán – felhasználásának kontrollja érdekében – célszerű lehet megcímkézni, világossá és áttekinthetővé tenni: mit fizet a társadalom oktatásra, mit egészségügyre, mit környezetvédelemre stb. Azaz az adózás mai „forrás-szemléletét” cél-szemléletű adópolitikának kellene felváltania.

Adóalapú pénzeiből (amelyek tehát elképzelésem szerint nem közvetlen adóbevételek, hanem adóforrásokból származó redisztributív jövedelmek) azután a szociális közigazgatás *gazdálkodik*: oktatást – pedagógust és iskolát –, egészségügyet – orvost, rendelőt, asszisztentst és injekcióstút –, utat, óvodát, szociális munkásokat és családtámogató szolgáltatásokat stb. „vásárol”. Ha a cél nagyon fontos, akkor teljesen ő (s így az adott szolgáltatás a fogyasztó számára ingyenes), ha kevésbé került be a társadalmilag általánosan elismert szükségletek közé, akkor esetleg részben ő. Így oldható meg, hogy a szolgáltatások „megéljenek” a piacon (s egyformán értelmes dolog lehessen divatos ruhák készítésére és öreggondozásra vállalkozni), színvonaluk emelkedjék és „polgárosuljon”, s felhasználóik között mégse közvetlen piaci elvek, fizetőképességük mértéke szerint jussanak hozzájuk.

Persze az ellátások, szolgáltatások vásárlása mellett a helyi szociális közigazgatás bizonyára nem mondhat le arról, hogy adott célok esetében ne az intézményeket, hanem (potenciális) fogyasztóikat „finanszírozza” meg. Azaz a piaci áron, fizetőképes keresletért nyújtott szolgáltatásokból egyéni teherbíróképességük alapján kiszorulókat segélyezéssel tege „vásárlóképessé”.

Alapvető stratégiának azonban mégsem az egyéneket, hanem a szolgáltatásokat megcélzó közigazgatási pénzügypolitikát látom. Egyrészt azért, mert csak így kerülhető el, hogy kialakuljanak a szolgáltatások kettős rendszerei (a „szegény” és a „polgári” egészségügy, oktatás dezintegráló formái). Másrészt, mert a segélyezés személyhez kötött és megalázó, a szolgáltatás-finanszírozás személytelen és tevékenység-orientált. Harmadrészt, mert az általános jövedelmi biztonság – mint írtam – alapvetően az arra hivatott társadalombiztosítás dolga. Elveinek és módszereinek az adózással való összekeverése végül is igencsak megnehezíti a tényleges kontroll lehetőségét és érvényesíthetőségét. A „keveredés” pedig a két rendszer – az önkormányzati társadalombiztosítás és a szociális közigazgatás – egymásra mutogatásának és háritásának kiindulópontjává, működészavaruk forrásává válhat. Az intézmények, szolgáltatások vásárlását helyettesítő kiterjedt segélyezés mindezen túlmenően – a szolidaritás és az integráció erősítése helyett – az adókat „felélő” állampolgárokkal való szembefordulást eredményezheti.

*

Gondolatmenetemet azzal kell zárnom, amivel indítottam. A vázolt reform-kibontakozás nélkül a magyar társadalom jövője a lecsúszás, elért polgárosulási értékeinek „feloldása”, aminek végső és igazi tétje európaiságunk elvesztése, a társadalom teljes leszakadása. Ma van mire építeni e nemzetvesztő veszélyek elkerülésében. A polgárosultság vállalása és felvirágoztatása újraintegráló és perspektívát adó össznemzeti cél lehet, amely köré társadalmi erők sorakoztathatók, amely a magyar társadalmat kioldozhatja gúzsba kötöttségéből, kivetheti zsákutcájából.

(Megjelent a *Századvég*-ben, Budapest, 1987.)

Jegyzetek

- ¹ Bővebb kifejtés helyett hivatkozni szeretnék Bibóra abban, hogy 1945 mindenképpen radikális váltást, a modernizáció hovatovább halaszthatatlan radikális kérdéseit vetette fel. A dezintegráltság olyan mértékű volt, hogy reális alternatívákként csak radikális megoldások merülhettek fel. Azaz a „restauráció” legfeljebb a politikai retorikában fogalmazódhatott meg, valójában azonban „kivitelezése” társadalomtörténeti lehetetlenség volt.
- ² Itt arra a – később megtört és ezért „elhalasztott” – folyamatra gondolok, amelyet a paraszti világ változásáról oly meggyőzően és plasztikusan ír le Erdei A magyar paraszttársadalomban: „Ennek az átváltásnak a folyamatát nevezzük polgárosodásnak, ami tehát pontosan azt jelenti, hogy a parasztság fölbontja rendi szerkezetiségét és a polgári társadalomba illeszkedik be. Sommásan: a paraszt mezőgazda polgárrá és kispolgárrá vagy mezőgazdasági munkássá válik.
Ez a folyamat kikerülhetetlen szükségszerűséggel folyik, s tényezői már annyira készen vannak a magyar társadalomban, hogy a folyamat teljes végbemenete már csak aránylag rövid idő kérdése. A technikai változások, a gazdasági élet könyörtelenül kapitalizálódott szervezete és az egész emberi-társadalmi atmoszféra megváltozása mind olyan tényezők, amik a parasztság életét oly gyökeresen átalakították, hogy képtelen továbbra is paraszt formái között élni. Miután azonban a magyar társadalom rendi formái sem a magyar polgárság, sem a magyar munkásság eddiggi nem semmisítette meg, sőt, félreérthetetlenül nem is érvénytelenítette, a parasztság ugyanakkor, amikor ledobja a paraszt formákat, nem egy egyértelmű polgári társadalom-struktúrával találja magát szemben, hanem csak egy nagyjában polgár, sok részében még mindig rendi szerkezetiség fogadja . . . a parasztformákból való kilépés a végéhez közeljaro folyamat, a tényleges, nagyjában polgári szerkezetbe való betago-lódás pedig erőteljesen megindult. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó, Buda-pest, 1980.
- ³ A közgazdasági reform-javaslatok sokat foglalkoznak az első gazdaság vállalataiban lekötött és ma mozdíthatatlan tőke kiszabadításának és szabad befektetésének kérdéseivel, kevesebbet a magán-szférában felhalmozott vagyonnal. Elképzeléseiket, érveiket alapjában elfogadva, magam a továbbiak-ban elsősorban a magánháztartásokba merevült tőke kimozdításának lehetőségeire térek ki.
- ⁴ És harcolnak, hogy helyben helyezkedhessenek el, mert *igazi* jövedelemszerző tevékenységüket, a háztájizást így nem kell feladniuk vagy korlátozniuk. *Roszzabb* pozícióba kerülnek hozzájuk képest azok az asszonyok, akik városi munkájukkal valamivel talán többet keresnek, de akik ezért – férfi-társaikhoz hasonlóan – ingáznak, s így a mindenkori feltételekhez a leghatékonyabban igazítható mezőgazdasági tevékenységekből kirekesztődhetnek, „rugalmatlanságuk” folytán végül is sokat veszíthetnek.
- ⁵ Emellett persze hatóságilag érvényesíthetők a higiénés szempontok éppúgy, mint ahogy a „bejegyzett” gyermekgondozáshoz (legyen az akár családi bölcsőde, akár óvodai nevelés) megkövetelhető a szakmai előképzés és elvárható a (tanácsi) szakmai ellenőrzés.
És még egy megjegyzést:
A félrcérhetőség elkerülése végett hangsúlyoznom kell, hogy ehelyütt a lakossági infrastruktúra és a humán szolgáltatások *működtetésének*, és nem elosztásának kérdéseiről írok. Az más probléma (amelyre a szociálpolitika tárgyalása során térek majd ki), hogy hogyan biztosítható, hogy a működtetés piacosítása ne járjon a „hozzáférés piacosításával”, azaz összeegyeztethető-e a szolgáltatások, vállalkozások jövedelmezővé és versenyképessé tétele ingyenességük fenntartásával (illetve megteremtésével).
- ⁶ Valami olyasmire gondolok, mint ahogyan Nyugat-Európában a szükségletekhez a legérzékenyebben és legrugalmasabban alkalmazkodni tudó önkéntes társulások (voluntary organizations) működnek. Ezek a szerveződések a legváltozatosabb forrásokból összegyűjtött szerény tőkével kezdenek neki. Megerősítésüket és szolgáltatásaik bővítését viszont – ha már léteznek – az állam finansziális kötelezettségének tekinti.
- ⁷ Itt meg kell ismételnem egy korábbi lábjegyzetet – csak a fordított megközelítésből: Az ellátások (akár egészségügyiék, akár kommunálisak, akár szociálisak stb.) *működtetése* (fejlesztése) gazdasági kérdés, a *hozzáférés* nem-piaci elvű (azaz jövedelemfüggetlen) biztosítása szociálpolitikai. Míg az előbbi a szabaddá váló piaci vállalkozásban, az utóbbi a jövedelemújraelosztás révén realizálódik. Mikéntjének lehetséges módjaira alább kitérek.

- ⁸ Valójában ebben az értelemben a társadalombiztosítás nem feltétlenül egyetlen rendszer, hanem a különféle szükségletekre válaszoló önkormányzati társadalombiztosítások szövetsége. Az elkülönült „családi”, „betegségi”, „öregségi” stb. társadalombiztosítások mellett szólhat, hogy saját önkormányzati politikájukat, gazdasági befektetéseiket stb. természetesebben és kevesebb áttétellel igazíthatják az általuk képviseltek szükségleteihez. Így például a „betegbiztosító” nyilván inkább az egészségügyi szolgáltatások felvirágoztatását, a „munkanélküliségi pénztüntet” a munkahelyteremtésekhez igazított befektetési és hitelpolitikát tekintené piaci tevékenysége fő irányának.
- ⁹ Ez persze csak megszorításokkal igaz. Hiszen nyilvánvalóan sok esetben szociális–szociálpolitikai célokat szolgálnának a korábban említett önkéntes szerveződések, az érdekvégyesítő és érdekvédelmi egyesületek, társulások stb. saját tagságuk számára nyújtott szolgáltatásai, ellátásai stb. A választott közigazgatás „okosan” nyilván akkor működne, ha politikáját részben e szerveződések, társulások támogatásában, az ő révükön való szükségletkielégítés fellendítésében jelölné meg. De ez nem változtat azon, hogy alapvető funkciója választói állampolgári jólétének szavatolása, alapellátottságuk garantálása, a társadalmilag kimunkált normák érvényesítése stb.